

УДК 352.07

Є. А. КОНЯЄВ

**“ІНСТИТУТ ОСАДЧИХ”
ЯК ФЕНОМЕН У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ
СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ XVII-XVIII ст.**

Проведено аналіз управлінських функцій виняткового соціально-політичного інституту в історії Слобідської України XVII – поч. XVIII ст. – інституту осадчих на основі давніх звичаїв та традицій.

Ключові слова: інститут осадчих, “право вільного переходу”, масова українська колонізація.

The analysis of governance functions of a unique socio-political institution in the history of the Slobidska Ukraine of the XVII-th – early XVIII-th centuries – the institution of osadchi – based on ancient customs and traditions.

Key words: osadchy institution, ‘the right to free movement’, mass Ukrainian colonization.

Масова українська міграція та етнічна колонізація земель “Дикого поля” середини XVII-XVIII ст. зумовили становлення Слобідської України як етноісторичного регіону. Проте в захопленні процесами потужного народного руху, що відтворив на нових незаселених землях унікальні республіканські традиції українського народу, ранні автори та сучасні дослідники історії Слобожанщини недостатньо уваги приділяли тим управлінським інституціям, від яких багато в чому залежав власне процес переселення та освоєння нових земель, заснування поселень та організація буття й управління громад українських переселенців.

Інститут осадчих вважається феноменом в історії Слобідської України, її “візитною карткою” й унікальним соціально-політичним явищем. Імена перших осадчих слобідських поселень вкрай рідко зустрічаються на сторінках спеціальних досліджень в галузі історії державного управління та історичної літератури, хоча, як зазначав видатний дослідник історії Слобідської України Д. І. Багалій, їх діяльність заслуговує на більшу увагу з боку прийдешніх поколінь [3].

Зазначене вище зумовлює актуальність теми даної статті як наукового дослідження, його теоретичне і практичне значення в контексті подальших досліджень у галузі теорії та історії державного управління на матеріалах конкретного етноісторичного регіону – Слобідської України.

Теоретичною основою роботи стали концепції, положення і висновки, які містяться у працях відомих учених у галузі загальної історії, історіографії, джерелознавства, історії та теорії державного управління. Над питаннями

соціально-політичного розвитку Слобожанщини працювали А. Антонов [1], Д. Багалій [2; 3; 4; 5], М. Гербель [7], О. Гуржій [8], В. Гуров [9], В. Маслійчук [11; 12], В. Семенов [13; 14], С. Серьогіна [10], Филарет [15].

Водночас, незважаючи на доволі значну кількість публікацій з окреслених питань, залишається актуальним завдання щодо подальшого дослідження ролі та місця інституту осадчих в історії регіону. Необхідність узагальнення історичних даних щодо засад та організаційно-правових механізмів діяльності осадчих у справі заселення Слобожанщини, становленні управлінської та самоврядної організації слобідсько-українського суспільства середини XVII – початку XVIII ст. зумовило вибір теми та визначення мети дослідження.

Мета статті – охарактеризувати функції та повноваження перших осадчих Слобідської України з огляду на компетентності посадових осіб у системі управління в умовах становлення державно-владних відносин середини XVII ст.

Лиха година і важка доля українського народу в історії його становлення і розвитку завжди сприяли появі унікальних соціальних та політичних явищ, що вирізняли українство в різні історичні періоди з-поміж інших народів. До таких слід віднести і козацтво та створену ним козацьку республіку – Військо Запорізьке Низове, і самобутню козацьку державу часів Визвольної війни – Гетьманщину та ін. До подібних соціально-політичних феноменів слід віднести і масову народну українську міграцію, тобто народний рух у пошуках кращої долі, наслідком якого стає розширення етнічної української території й утворення нових етноісторичних регіонів на зразок Слобідської України [12]. У загальному потоці переселенців з території Наддніпрянської України у першій половині XVII ст. виявився успадкований віками дух українського свободоловства, прагнення такої долі, що гідна вільної людини, самостійного господаря, повноправного члена самоврядної громади. Не менш унікальним в добу поширення на терени Східної Європи кріпацтва та особистої залежності людини від іншої людини стає явище, що, власне, і забезпечувало можливість масової колонізації “незайманих земель дикого поля” – давнє право вільного переходу населення, притаманне українському народові з давніх часів. Саме масовий міграційний рух з Наддніпрянщини, викликаний причинами соціально-політичного характеру часів Хмельниччини та Руїни, забезпечений давнім правом вільного переходу населення з місця на місце, зумовив появу такого історичного явища як “інститут осадчих” на території Слобідської України.

Інститут осадчих на українських землях відомий з попередньої епохи. За часи Польського та Литовського панування справою заснування нових поселень – осадництвом займалися королівські старости та воеводи, а, також, місцева українська знать (давні українські роди Вишневецьких, Острогських та ін.), поширюючи таким чином територію українського

розселення на схід та північний схід [2, с. 35]. Але дійсно народного і масового характеру осадництво набуває саме на теренах Слобідської України. Функції осадчих перебирають на себе не представники місцевої державної влади чи нобілітету, а “шановані” простою українською переселенською спільнотою вихідці з народу, ватажки дійсно народної колонізації “дикого поля”. Цей історичний факт дозволяє вважати осадництво як суспільно-політичне явище, що притаманне історії такого регіону, як Слобідська Україна. У ролі отаманів-осадників виступали представники різних соціальних прошарків – і козаки, і посполиті, і місцева козацька старшина, і пани-можновладці, проте спільним для усіх залишалось одне. Такі ватажки і очільники народної колонізації “Дикого поля”, що були при усіх переселенських громадах, виконували нелегку справу соціально-економічного та господарського освоєння великого малолюдного регіону – Слобожанщини.

Заселення території майбутньої Слобідської України велось різноманітним за соціальним походженням населенням Наддніпрянської України. З самого початку XVII ст. чітко простежується два умовні соціальні потоки перших переселенців – організований за військовим зразком козацький та масовий “різночинний”, що включав у себе представників різних верств українського суспільства початку-середини XVII ст. [2]. Громади, зорганізовані за першим зразком, одразу привносили на землі “Дикого поля” уставлений полковий козацький устрій. В ролі перших осадчих при таких громадах переважно виступали козацькі старшини. Такими були Я. Острянин в Чугуєві, І. Зінківський у Острогозьку, Я. Черніговець у Балаклії та ряд інших старшин-осадчих. Керівні козацькі посади вони займали і до переселення, очолили міграційних рух і залишилися в ролі перших осадчих названих міст вони і на землях Слобідської України. В іншому випадку маємо відмінний від першого процес поступового заселення невеликими ватагами переселенців певних територій і формування відповідних нестабільних в соціальному розумінні громад з доволі несталим управлінням та організацією суспільства [5, с. 50]. До складу подібних переселенських громад входили і козаки, і поспільство, і міщанство, і духовенство [2, с. 23]. Ця особливість зумовлювала появу іншого типу осадчих, загальнонародних обранців, лідерів народного руху.

За результатами спеціальних історичних студій з питань ранньої організації життя українства Слобожанщини сучасний дослідник історичного минулого нашого краю В. Семенов визначає лишень два типи осадчих [13, с. 84], залишаючи поза увагою козацьких старшин, чия діяльність, як нами зазначено вище, нічим не відрізнялась від осадницької діяльності так званих “народних” осадчих. До того ж автор зовсім не звертає уваги на такий маловідомий прояв осадницької діяльності, як організація “підданської” колонізації. Подібна постановка питання, вважаємо, не відображає усю повноту розкриття особливостей і ролі осадчих в історії

регіону, а отже, і запропонована В. Семеновим класифікація потребує доопрацювання та уточнення.

Перш за все, не заперечуємо, що до одного з типів осадчих, за типологією В. Семенова, належать особи, що очолили переселенські громади ще на території Наддніпрянської України [13]. Дійсно, такі ватажки народної міграції, обрані усією громадою, очолили не тільки процес переселення соціально неоднорідної громади, до складу якої входили і козаки, і посполиті, і міщани, а й заснування нових поселень на Слобожанщині. Прибувши на місце нового оселення, вони беруться за побудову укріплень і самого поселення, організують господарське життя і побут населення, входять у відносини з місцевою московською воєводською адміністрацією краю. Проте ті ж самі функції виконували і старшини, коли прийшли на московське прикордоння з татарським степом для “вічного влаштування” [14]. Це дає можливість вважати козацьких ватажків дійсними осадчими заснованих ними поселень з усіма ознаками, притаманними цьому специфічному соціально-політичному явищу в історії та класифікувати їх як окремий тип слобідських осадчих.

До іншого типу осадчих В. Семенов відносить місцевих поселенців, що раніше за інших оселилися на вказаній території та повели справу внутрішнього розселення. Визначальною відмінною ознакою таких осадчих було те, що вони добре знали місцевість та специфіку місцевого життя. Такі осадчі отримували дозвіл на осадження, а потім закликали своїх земляків-українців з Правобережної України та Гетьманщини, а то і самі вирушали на вказані землі для “агітації” та запрошення місцевого населення [13, с. 84].

Пропонуємо вважати як окремий четвертий тип осадчих місцевих панів-можновладців, панів-старшин та рядових козаків, що особливим чином повели відмінну від вільної народної колонізації справу заселення своїх земель підданими. Сутність і значення цих процесів майже не мають відмінностей від загальної вільної козацько-поспільської колонізації території майбутньої Слобідської України.

Зменшення кількості вільних земель через нові хвилі міграції та захоплення частини полкових земель козацькою верхівкою змушували нових переселенців-посполитих приймати умови місцевих панів-можновладців. А умови були досить привабливими. Підданий як і “підпомошник”, працюючи 1-2 дні на пана чи іншого власника землі, мав можливість користуватися наданою йому землею та іншими вільготами на свій розсуд. До того ж, на перших порах (8 – 10, а то і 15 років) кожен підданий взагалі звільнявся від будь-яких повинностей [11]. Права вільного переходу для підданих ніхто не відміняв, отже, і кріпацтва в його класичному вигляді на Слобожанщині протягом зазначеного періоду часу не існувало. Поширенню осадництва підданими-посполитими сприяло і те, що власне підданство як соціальне явище не було ліквідоване в ході Визвольної війни [6, с. 473].

Осадництво підданими продовжується і протягом XVIII ст. [9]. Отже, змінюючи один тип осадництва іншим, в цілому це явище існує протягом майже двох століть.

Незалежно від того, до якого із запропонованих типів відноситься той чи інший осадчий, всі вони мали виконувати певні функції відповідно до власної компетенції. Серед уривчастих даних про діяльність перших осадчих на Слобожанщині доволі важко виокремити подібні характеристики для тих, хто прославив справу осадництва у віках. У даних умовах доцільним буде використання “рецепції сучасного категоріального апарату, дефініцій та понять для проведення досліджень з історії управління та організації владних відносин...” в історії нашого народу та країни [14, с. 85].

Управлінським інституціям у минулому притаманне здійснення певних функцій, що виконують і сучасні органи влади. Слобідські осадчі, в умовах повного небезпек процесу переселення на нові місця та організації життя на землях Слобідської України, першочерговою вважали завдання військові та, певним чином, економічні. У більшості випадків на долю осадчих лягала відповідальність за вибір місця для поселення, його облаштування чи укріплення, організації господарського життя, забезпечення переселенців землею, налагодження промислів тощо. Зібрані Д. Багалієм матеріали щодо колонізації слобідського краю підтверджують подібне припущення: “...поселенцы малороссияне и их осадчие берут на себя обязанность кроме нововыстроенного города устраивать и другие села и деревни...”[4, с. 214]. Осадчому містечка Боромля К. Васильєву царським розпорядженням наказувалось провести перепис місцевого населення для наділення кожного новоприбулого землею [15, с. 301]. Тобто, мова йде про організацію широкомасштабного економічного освоєння зайнятої території за рахунок збільшення чисельності новоприбулого населення. Військова функція полягала в забезпеченні захисту громади і кожного окремого її члена під час переходу до нових місць оселення, побудові укріплень навколо нового міста, організації оборони, сторожової та розвідувальної служби у степу тощо. Подібна функція притаманна як для козацьких старшин, що вели справу осадження за козацьким соціально-політичним зразком, так і для інших типів осадчих.

Особливої уваги на початковому етапі заселення регіону осадчий мав приділяти знаходженню спільної мови, застосуванню усього свого дипломатичного хисту і такту у зносинах з місцевою московською воєводською адміністрацією, що виступала головним представником центральної влади Російської держави на її прикордонні, запобігати конфліктам і непорозумінням, хоча подібні явища були непоодинокими. Часті “чолобитні”новоприбулих українських переселенців на свавілля московських приказних та воєвод є яскравим цьому підтвердженням [5, с. 131–132]. Отже, з моменту оселення між представниками російської державної влади та місцевими осадчими встановлюється політичне протистояння, починає

точитися гостра політична боротьба за більшу незалежність від місцевих російських управлінців, розширення самоврядних прав переселенських громад. Проте подібні повноваження осадчих констатують доволі низький рівень їх політичних компетенцій, що майже не виходили за межі територіальних господарсько-економічних інтересів очолюваних ними громад. Інколи осадчі самі їздили до Москви де отримували дозвіл на оселення та різні привілеї від уряду для новоприбулих, іноді їх вимоги, узгоджені з Белгородським воєводою, надсилалися у вигляді прохання до Розрядного Приказу. Проте частіше осадчі і очолювані ними громади отримували від Московського царя так звані “вільготні грамоти”, що містили інформацію як про надання привілеїв, так і безпосередні вказівки для подальшої діяльності осадчих [2, с. 35]. Тексти цих “вільготних грамот” були типовими, якщо це можна так визначити, і містили приблизно однаковий набір “жалуваних привілеїв” та розпоряджень центрального уряду. Яскравим прикладом може слугувати царська грамота 1680 р. Коломацькому осадчому Яремі Михайлову: “...в нововыстроенный городок... призывать свою братию черкас на житье, с женами и детьми... и торговать им и промышлять безошлинно, и податей и оброков им не платить...” [15, с. 300]. Текст наведеного документу дозволяє визначити ще один напрям діяльності осадчих – заклик на поселення. Ми вже бачили, що подібні функції виконували і козацькі отамани-осадники, і “народні” осадчі, і пани-можновладці, а отже, подібний обов’язок є загальним і традиційним.

Посада осадчих була виборною, проте його влада базувалася не на нормах права, а на повазі та “шані” з боку громади. Часто своє виборне право слобідські мешканці підкреслюють у чолобитних до царської влади при скаргах на безконтрольність воєводських адміністрацій: “...а мы видя их нерадение к нам прогиву твоего Государева указу и против нашего черкаского обыкновения, ...выбрали с промеж себя человека доброго и разумного, чтоб нами радел, и всякие расправы чинил...” [5, с. 132]. Про вибір осадчих “своими вольными голосами” говорить і М. Гербель [7, с. 16]. Можемо припустити, виходячи з документу, що і адміністративна діяльність і судові функції осадчим були притаманні.

Осадчим має бути добре відома усім переселенцям і “шанована” переважною більшістю особа з природними задатками лідера, з усіма якостями народного ватажка – отамана [2, с. 35]. Не менш важливою для перших осадчих була цілковита довіра суспільства в умовах повного небезпек процесу “обретения новой родины”. Чітка, злагоджена взаємодія між ватажком і переселенською спільнотою, миттєвий зворотній зв’язок були можливими лише за умови наявності такого ступеня довіри. Від цього залежала безпека усього колективу та загальний успіх справи. Неабиякі вимоги ставилися і до особистих людських якостей осадчого. Людина мала бути розумна і досвідчена, справедлива і уважна до людських проблем і

потреб, не корислива, не жорстока, не знахабніла [2, с. 36]. Осадчий мав бути здатним одночасно і до управління господарськими та громадськими справами, і до тонкої дипломатичної діяльності, і до військової справи та мистецтва. Подібні якості зумовлювались тими функціями, які осадчі виконували у першу чергу.

Осадчі користувались настільки сильним впливом на місцеве населення, володіли такою повнотою влади по відношенню до інших видів і форм влади, що певний час навіть козацькі старшини змушені були визнавати їх зверхність над собою. Осадчий І. Серіков на р. Бітюк очолював громаду “сходців”, що прийшли з ним для оселення з різних місць Слобожанщини. Значна частина цих “сходців” влилась до громади І. Серікова під керівництвом свого козачого отамана В. Будицького, проте змушена була визнати над собою зверхність І. Серікова як осадчого [5, с. 114]. Отже, посада козацького отамана не давала переваги над роллю осадчого. Грамоту і дозвіл на осадження поселень центральний уряд видав на ім'я саме осадчого. Усі інші “старші” цієї громади переселенців – отаман, сотники значаться в списку наведеного документу слідом за осадчим [5, с. 116].

Зі становленням на території Слобідської України класичного козацького способу організації життя змінюється і роль перших “народних” осадчих. Єдиною об'єднаною управлінською силою в соціально та якісно нестабільній громаді стає чітко зорганізована мілітарна козацька влада, яка виступаючи від імені усієї громади в цілому та кожного окремого члена цієї громади, фактично узурпувала і функції ранніх органів управління громадськими справами [11]. Згодом в організації життя та самоврядування роль осадчих меншає, а їх функції перебирають на себе виборні отамани, наявність яких фіксується в більшості слобідських поселень. Більшість “осадчих” сходили з історичної арени, заміщуючись козацькою адміністрацією. З оформленням полково-сотенного адміністративного устрою ряд осадчих, зайняли козацькі старшинські посади, аж до полковничих включно [14]. Осадництво як унікальний слобідський управлінський інститут поступається місцем більш поширеним формам козацької влади.

Виходячи з того, що звернення до історії становлення українських управлінських інституцій в умовах сучасного кардинального зламу в українському суспільстві є актуальним для формування сучасної управлінської моделі нашої держави, вважаємо за необхідне продовжувати наукові студії задля виявлення маловідомих проявів національних державно-управлінських та самоврядних традицій.

Література:

1. Антонов А. Л. История Харьковского городского самоуправления. 1654 – 1917 гг. / А. Л. Антонов, В. Л. Маслийчук, А. Ф. Парамонов. – Х. : Регион-Информ, 2004. – 2000 с

2. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.
3. *Багалей Д. І.* Історія міста Харків за 250 років його існування (1655 – 1905) : іст. моногр. : в 2 томах / Д. І. Багалей, Д. П. Миллер. – Т. 1. – Репринт. изд. – Х., 1993. – 527 с.
4. *Багалей Д. І.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М. : Каткова, 1887. – 614 с.
5. *Багалей Д. І.* Материали для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалей. – Х. : Типография К. Л. Счасни, 1890. – 369 с.
6. Воссоєднання України с Росією: Документи і матеріали : В 3-х т. / ред. кол. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельський і др. – М., 1953. – Т. 1-2. – 582 с.
7. *Гербель Н.* Изюмский Слободской казачий полк (1651 – 1765) / Н. Гербель. – Спб. : Типография Э. Праца, 1852. – 164 с.
8. *Гуржій О. І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України : (друга половина XVII – XVIII ст.) / О. І. Гуржій. – К. : Ін-т історії України, 1994. – 105 с.
9. *Гуров В. В.* Сборник судебных решений, составительных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / В. В. Гуров. – М. : Книга по Требованию, 2012. – 731 с.
10. Держвне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник для студ. вищ. навч. закл. / [С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова, В. О. Величко та ін.]. – Х. : Право, 2005. – 256 с.
11. *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків XVII-XVIII ст.: “родинний стан” та досягнення соціального статусу / В. Л. Маслійчук // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 42–58.
12. *Маслійчук В. Л.* Балаклійський полк (1669 – 1677) / В. Л. Маслійчук. – Х. : ХЧМГУ, 2005. – 67 с.
13. *Семенов В.* Особливості державного управління в Слобідській Україні в XVII – XVIII ст. / В. Семенов // Актуальні проблеми державного управління : Зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 4 (28). – С. 80–86.
14. *Семенов В. М.* Функції органів влади Слобідської України у другій половині XVII-XVIII ст. / В. М. Семенов // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2013, Вип. 1 (40). – С. 84–90.
15. *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет. – Х. : ИД “Райдер”, 2004. – Т. 1. – 328 с.

Надійшла до редколегії 14.10.2014 р.